

АТАНАС РОСЕНОВ АТАНАСОВ

**БЕЗЛИЧНИТЕ ПРЕДИКАТИ В СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ ЕЗИК**

(аргументна структура и компютърен модел на описание)

АВТОРЕФЕРАТ

Научен ръководител:

доц. д-р РАДКА ВЛАХОВА

Рецензенти:

проф. д.ф.н. РУСЕЛИНА НИЦОЛОВА

доц. д-р ЙОВКА ТИШЕВА

СОФИЯ, 2006 г.

Дисертационният труд “Безличните предикати в съвременния български език (аргументна структура и компютърен модел на описание)” съдържа 194 страници и се състои от увод, пет глави, заключение, справка за научните приноси, приложение и библиография на използваната литература.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на2006 г. от ч. в зала 102 на бл. 17 на БАН. Материалите по защитата са на разположение на интересувашите се в стая 718, бл. 17 на БАН, бул. “Шипченски проход” № 52, София 1113.

Съдържание:

Увод.....	4
Глава 1. Към историята на проблема.....	9
1.1. Интерпретации на понятието "безлично изречение" в българската лингвистична литература.....	9
1.2. Класификация на безличните предикати в съвременния български език.....	19
Глава 2. Аргументна структура на безличните предикати (и семантични роли на техните аргументи).....	27
2.1. Аргументна структура и семантични роли.....	27
2.1.1. Глаголни сказуеми.....	32
2.1.2. Именни сказуеми.....	61
2.1.3. Адвербиални сказуеми.....	66
2.1.4. Сказуеми с предложна група.....	69
2.2. Употреба на дателни и винителни клитики в безлични конструкции.....	73
2.3. Безличните предикати "има" и "няма" в съвременния български език.....	81
Глава 3. Залогова характеристика на безличните глаголни сказуеми.....	92
3.1. Интерпретация на категорията "залог" в българската лингвистична литература.....	93
3.2. Залогова характеристика на безличните предикати.....	102
3.2.1. Залогова характеристика на безличните конструкции $pro_{ex} V$	114
3.2.2. Залогова характеристика на безличните конструкции $pro_{ex} V + O_{Acc}$	115
3.2.3. Залогова характеристика на безличните конструкции $pro_{ex} V + O_{Dat}$	116
3.2.4. Залогова характеристика на безличните конструкции $pro_{ex} V(psn) e$	117
3.2.5. Залогова характеристика на безличните конструкции $pro_{ex} V_{refl} ce$	120
3.2.5. Залогова характеристика на безличните конструкции $pro_{ex} V_{refl} ce + O_{Dat}$	121
Глава 4. Безличните предикати в разговорната реч.....	126
4.1. Безлични конструкции, в които празната подложна позиция се запълва с формален подлог "то".....	130
Глава 5. XML описание на безличните конструкции.....	134
Заклучение.....	148
Справка за научните приноси на дисертацията.....	154
Публикации по темата на дисертацията.....	155
Приложение. Компютърен речник на безличните глаголи.....	156
Библиография:.....	186

УВОД

Безличните изречения са един от традиционно трудните и дискуссионни въпроси в българското езикознание. Мненията на изследователите се различават радикално, съществуват множество спорни и все още неизяснени напълно проблеми, свързани както със самата дефиниция на понятието, така и с определянето на неговия обхват, с класификацията на безличните предикати и т.н.

Според генеративната граматика¹ изречението е съставено от група на подлога и група на сказуемото ($S \rightarrow NP VP$). Изреченията, в които са налице и двете главни части (подлогът и сказуемото), се наричат двусъставни. Изреченията, в които една от групите NP или VP липсва, се наричат едносъставни. Ако отсъства глаголната група, изреченията се наричат едносъставни именни и са построени по правилото $S \rightarrow NP \emptyset$ (напр. *Дъжд. Студ. Вятър.*). Повечето изследователи определят този тип конструкции като елиптични, тъй като се подразбира липсващият глагол с екзистенциално значение (*съм, съществувам*). Другият тип едносъставни изречения са построени по правилото $S \rightarrow \emptyset VP$. Те се наричат безподложни или нулево субектни.

Разширеният проекционен принцип, формулиран от Н. Чомски, гласи, че всяко изречение изисква подлог (Чомски 1981). Формулирано по този начин, това правило важи за езици като английския, където запълването на подложната позиция е задължително. Съществуват обаче и такива езици, в които позицията на подлога може да остава празна. Това налага по-късното преформулиране на принципа: всяко изречение има подложна позиция. В теорията на управлението и свързването (GB) е прието празната подложна позиция да се отбелязва със символа *pro*. Българският спада към групата на езиците, наречени нулево субектни или изпускащи *pro* (*pro-drop languages*), в които не е задължително наличието на експлицитно изразен подлог в изречението.

Изреченията, построени по правилото $S \rightarrow pro VP$, са разделени на четири основни типа: определено лични, неопределено лични, обобщено лични и безлични (ГСБКЕ, т.3 1998:97). Те от своя страна могат да бъдат разделени на две групи: в едната се включват първите три типа, при които подлогът е кодиран в глаголната флексия и в една или друга степен е възстановим, а към другата група се

¹ Теорията на управлението и свързването (Government And Binding Theory).

причисляват безличните конструкции, при които подложната позиция не може да бъде запълнена с нищо и нищо не е било отстранено от там (позицията е празна в дълбоката синтактична структура) (вж. Пенчев 1993).

Обект, метод и цел на изследването

Обект на изследване в дисертационния труд са нулево субектните изречения със сказуемо в трето лице единствено число (традиционно наричани безлични) в съвременния български език.

Методологична теоретична база на изследването

- В настоящото изследване като изходна точка е приета Генеративната граматика (и в частност Теорията на управлението и свързването – Government and Binding Theory²). Въпреки че се използват предимно терминологичният апарат и концепциите на тази теория, това не означава, че е правен опит да се разглеждат безличните конструкции изключително в нейните рамки. При дефинирането на понятието безлично изречение се приема утвърдилото се отдавна в българската лингвистична традиция мнение, че към този тип конструкции се отнасят само предикати в трето лице единствено число, чиято подложна позиция винаги остава празна. Не се приема обаче становището, че конструкциите, които имат външен аргумент, изразен с подчинено подложно изречение, могат да бъдат безлични.

Необходимо е да бъде направено и още едно терминологично уточнение, свързано с употребата на понятията *безличен предикат*, *безлично сказуемо*, *безлично изречение*, *безлична конструкция* и *безлична структура*. Тъй като акцентът в дисертацията пада върху аргументната структура, основният термин, който ще използваме е *безличен предикат* – термин от предикатната логика, който е приет като основно понятие в лингвистичните теории, занимаващи се с предикатно-аргументната структура. Терминът *безлично сказуемо* е синонимен с термина *безличен предикат* – разликата е, че понятието *сказуемо* се свързва предимно с повърхнинната синтактична структура (а не с логическата и семантичната). *Безлично изречение* е такова изречение, което съдържа безличен предикат (сказуемо). Понятията *безлична конструкция* и *безлична*

² Тази теория беше избрана, защото е изключително подходяща при компютърния анализ на естествените езици (обяснява множество особености като преместванията, кореферентните връзки, празните позиции и т. н.).

структура не са използвани като строго научни термини – те обозначават всяка синтактична конструкция, която съдържа безличен предикат (обикновено синтактичната реализация на предиката и неговите аргументи).

- При описанието и класифицирането на безличните предикати е обърнато специално внимание на аргументната им структура, както и на тяхната залогова характеристика. Тъй като теориите, описващи семантичните роли, които предикатът приписва на своите аргументи, не са единни (от една страна, според различните автори техният брой и “обхват” се различават, а от друга – варират в различните езици), тук е направен опит да се приложи терминологичният апарат на Граматиката на ролята и референцията (Role and Reference Grammar – Ван Валин 1993; 1997) и теорията на Даути (Даути 1991) за проторолите с оглед на спецификата на българския език. При описанието на залоговите отношения се опираме предимно на концепциите на Мелчук (Мелчук 1998), Бондарко (Бондарко 1991) и Храковски (Храковски 1991).

- Разгледани са безличните конструкции в разговорната реч, където се наблюдават множество особености, свързани с нейния спонтанен характер (наличие на изрази, в които няма съгласуване между сказуемото и подлога; контаминация на две значения – конкретно и генерализирано; конкуренция между безлични и неопределено лични конструкции; двузначност, породена от елипса на аргумент от субкатегоризационната рамка на предиката и т. н.).

- Създаден е модел за компютърно описание на разглежданите конструкции, като за целта е използван езикът за маркиране XML (Extensible Markup Language). Изборът падна върху него, тъй като е изключително мощно средство при форматирането на данни, притежава голяма гъвкавост и дава възможност да бъде описана езиковата структура на абсолютно всички нива (в зависимост от конкретната задача).

Цел на изследването

Безличните предикати в българския език са описвани от различни гледни точки – във връзка със залоговите отношения, вида на сказуемото, субкатегоризационната рамка на предиката, семантиката и т. н. Досега обаче не е правено цялостно изследване на безличните изречения в българския език. Формалното описание на

този тип конструкции, изследването на тяхната аргументна структура и залогова характеристика е важно както за теоретичното представяне на някои особености на езика, така и в чисто практическа насока – при съставянето на компютърни речници, езикови корпуси и компютърната обработка на езика във всички аспекти.

За пълното представяне на безличните предикати в съвременния български език е необходимо да бъдат изпълнени следните конкретни **задачи**:

- 1) да се класифицират типовете безлични конструкции с оглед на тяхната аргументна структура и съчетаемост с второстепенни части в изречението, в зависимост от това дали са постоянно безлични, или са получени от други изходни двусъставни структури вследствие на трансформация и според възможността подложната позиция да се запълва с подчинено изречение или с формален подлог;
- 2) да се проследи конституентната структура на видовете безлични конструкции, да се установи каква е субкатегоризационната рамка на различните типове безлични предикати, като се вземат под внимание и семантичните роли, които те приписват на аргументите си, както и тяхната синтактична реализация;
- 3) да се разгледа залоговата характеристика на безличните изречения с глаголно сказуемо;
- 4) да бъде обърнато специално внимание на някои по-особени конструкции, които от гледна точка на книжовната норма са неграматични, но са често срещано явление в спонтанната разговорна реч;
- 5) да бъде създаден модел за компютърно описание на безличните конструкции, който да отразява спецификата на безличните изречения на всички равнища, представени в дисертационния труд.

ГЛАВА 1. КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПРОБЛЕМА

1.1. Интерпретации на понятието „безлично изречение” в българската лингвистична литература

В тази глава са представени различните концепции, описващи безличните предикати в българския език. Мненията по въпроса са

изключително разнообразни и противоречиви, варират от пълното отричане на съществуването на безлични изречения до причисляването към този тип конструкции на изречения, които имат експлицитно изразен подлог. Поради тази причина не е възможно да бъдат разгледани подробно всички становища – спрели сме се само на някои от най-утвърдените и значими според нас с оглед на конкретните задачи на изследването. Направен е преглед на концепциите на И. Момчилов (Момчилов 1868), П. Калканджиев (Калканджиев 1938), А. Теодоров-Балан (Балан 1940), М. Рожновска (Рожновская 1959), К. Попов (Попов 1974), Граматика на съвременния български книжовен език (ГСБКЕ 1998), Й. Пенчев (Пенчев 1993), П. Бъркалова (Бъркалова 1997).

1.2. Класификация на безличните предикати в съвременния български език

При класификацията на безличните предикати изхождаме предимно от метода на П. Бъркалова, която ги разделя според вида на сказуемото, рефлексивността и съчетаемостта им с винителни и дателни допълнения (Бъркалова 1997). Към глаголните сказуеми сме добавили още един тип конструкции, образувани чрез формата за среден род на миналото страдателно причастие и спомагателен глагол (подтипове 4, 5 и 6). Това се налага поради факта, че те имат аргументна структура, която се различава както от тази на изходните двусъставни конструкции, от които са получени, така и от субкатегоризационната рамка на останалите типове предикати. Като отделни типове са представени именните, адвербиалните и сказуемите със спомагателен глагол и предложна група:

I. Глаголни сказуеми:

1) *pro ex V*

- постоянно безлични:

Още не бе съмнало и Дара първо видя огнената дияра на изстрелите, сетне ги чу. (корпус – ВТВ)

- постоянно третолични:

Погледнах отново през зацапаното стъкло на вратата, навън като че ли валеше. (корпус – ВТВ) – безлична употреба;

Ситният сняг валеше пред него във въздуха, удряше го по лицето, влизаше в очите му. (корпус – ВТВ) – употреба в двусъставна конструкция.

2) $pro_{ex} V + O_{Acc}$

- постоянно безлични:

*Па така **ме мързи** да знаеш.* (корпус – ЦН)

- постоянно третолични:

*Скъсах още една връзка, от което **не ме заболя**.* (корпус – ВТВ) – безлична употреба;

*Избра си сенчеста пейка, а **гърбът го заболя** от пренасянето.* (корпус – ВТВ) – употреба в двусъставна конструкция.

- безлични глаголи, чиито форми съвпадат с лични глаголи с пълна парадигма на категорията лице:

***Има го и страха** от властта, както е навсякъде.* (корпус – ВТВ) – безлична употреба;

*Всеки **човек си има** потребности.* (корпус – ЦН) – употреба в двусъставна конструкция.

3) $pro_{ex} V + O_{Dat}$

- постоянно безлични:

*Затъжих се, **домиля ми** за родното място.* (корпус – ВТВ)

- постоянно третолични:

*Изведнаж **му хрумна** на ума за пашовата булка: студен пот го обля.* (корпус – ВТВ) – безлична употреба;

*Откъде **ти хрумна** тази блестяща **идея**?* (корпус – ВТВ) – употреба в двусъставна конструкция.

- безлични глаголи, чиито форми кореспондират с лични глаголи с пълна парадигма на категорията лице:

***На народа му омръзна** от червени и сини и ще се обърне вече към личностите.* (корпус – ВТВ) – безлична употреба;

*А и, честно казано, вече **ми омръзна** този **стремеж** към победа на всяка цена.* (в. „Сега” – 02.7.2005 г.) – употреба в двусъставна конструкция.

4) $pro_{ex} V(p_{sn}) e$

*Никъде **не е писано** за изграждане на наркокомуна.* (в. „Сега” – 25.10.2000 г.) – безлична употреба;

***Завещанието е писано** повече от две десетилетия.* (в. „Сега” – 08.4.2005 г.) – употреба в двусъставна конструкция

5) $*pro_{ex} V(p_{sn}) e + O_{Acc}$

– неграматична структура

6) $pro_{ex} V(p_{sn}) e + O_{Dat}$

***Ходено е** там, **отговорено ми е** конкретно, но и сега там се носят отпадъци.* (протокол № 26 от заседание на Общински съвет – Варна, проведено на 13.04.2005 г.) – безлична употреба, като е запазено дателното местоимение;

?Не мога да обсъждам с вас, чужденеца, този въпрос, забранено ми е. (в. „Сега” – 16.5.2005 г.) – елипса на подчиненото подложно изречение или на именната група (забранено ми е да обсъждам.../забранено ми е това)

7) *pro*_{ex} *V*_{refl} *се*

- постоянно безлични:

Зимният ден е къс, сега ще се мръкне. (корпус – ВТВ);

- постоянно третолични:

Като се застуди, Христо създаде новата стратегия. (корпус – ВТВ) – безлична употреба;

Времето се застудява, водите на морето и реките изстиват. (корпус – ВТВ) – употреба в двусъставна конструкция;

- трансформации от лични глаголи с пълна парадигма на категорията лице:

//в зимница по принцип се пие слет нова година// (корпус – КА) – безлична употреба;

Та може би чая се пие, за да поддържа тонус, нали той те държи по-бодър. (корпус – ЦН) – употреба в двусъставна конструкция.

8) **pro*_{ex} *V*_{refl} *се* + *O*_{Acc}

– неграматична структура

9) *pro*_{ex} *V*_{refl} *се* + *O*_{Dat}

- постоянно безлични:

Значи така ми се гади от тия цигари и пак ги... (корпус – ЦН)

- постоянно третолични:

Обаче оная мадама, изглежда и на нея ѝ се прияло, вика айде да направим на Любо компания на после другото. (корпус – ЦН) – безлична употреба;

Медицинският ефект при тази салата е невероятен - споменатите по-горе семейни двойки се развеждат, лудуват на воля и се женят повторно, за да им се прияде отново царевична салата с пилешки дробчета - масленият крик на брачното равновесие. (корпус – ВТВ) – употреба в двусъставна конструкция;

- трансформации от лични глаголи с пълна парадигма на категорията лице:

//остави го/ може да му се спи// (корпус – КА) – безлична употреба;

//какво бебето мамо/ бебето спи// айде ела// (корпус – КА) – употреба в двусъставна конструкция.

II. Именни сказуеми:

10) *pro_{ex} N e*

//време е за вотка// (корпус – КА);

11) *pro_{ex} N e + O_{Acc}*

просто йа е страх вечер/ зашото: тъмно е там (корпус – КА)

12) *pro_{ex} N e + O_{Dat}*

Викам слушай кво бе, на тоя студ, не ми е жал за тебе ами ми е жал за гъза ти викам бе! (корпус – ЦН)

III. Адвербиални сказуеми:

13) *pro_{ex} Adv e*

//колко хубаво беше едно време когато имаше къде да скитосваме// (корпус – КА)

14) **pro_{ex} Adv e + O_{Acc}*

– неграматична структура

15) *pro_{ex} Adv e + O_{Dat}*

И на него му е било много приятно! (корпус – КА)

IV. Сказуеми с предложна група:

16) *pro_{ex} PP e*

Така че не е за притесняване. (корпус – КА)

17) **pro_{ex} PP e + O_{Acc}*

– неграматична структура

18) *pro_{ex} PP e + O_{Dat}*

Достатъчно други проблеми имаме да разрешаваме и не ми е сега до пътищата. (корпус – ЦН)

ГЛАВА 2. АРГУМЕНТНА СТРУКТУРА НА БЕЗЛИЧНИТЕ ПРЕДИКАТИ (и семантични роли на техните аргументи)

2.1. Аргументна структура и семантични роли

Основната цел в тази глава е да се проследи конституентната структура на видовете безлични конструкции, да се установи каква е субкатегоризационната рамка на различните типове безлични предикати, като се вземат под внимание и семантичните роли, които те приписват на аргументите си, както и тяхната синтактична реализация.

Известно е, че представата за аргументната структура на изречението е пренесена в синтаксиса от символната – в частност от

функционалната (предикатната) – логика (вж. Бъркалова 1997:111). С. Коева посочва, че „ситуациите от действителността (конкретни или абстрактни) се характеризират с точно определени отношения между явленията (участниците), които са включени в тях. Предикатно-аргументната структура изразява семантичните релации, с които се свързват задължителните участници в ситуацията (аргументите)” (Коева 2006). В предикатната логика тези отношения се изразяват чрез т. нар. пропозиционални функции: $P(x)$, $P(x, y)$, $P(x, y, \dots)$, където с P е отбелязан предикатът (който е логическа функция и отразява някакъв признак – качество, действие, отношение и т. н. в дадено просто съждение), а в скобите са отбелязани аргументите (гореспоменатите задължителни участници в ситуацията – според броя им предикатите могат да са едноместни, двуместни и т. н.). Р. Ницолова посочва, че предикатът е релатор, който изразява отношението между обектите (актантите) в семантичната структура (Ницолова 1984:29). Й. Пенчев смята, че „различните признаци (свойства или отношения) се наричат предикати, а предметите, към които те се отнасят, са аргументи на предиката” (Пенчев 1993:63). С. Коева уточнява, че „езиковият израз в изречението, който предава отношението (действието, състоянието, признака или свойството), с което се характеризира дадена ситуация, съответства на предиката от предикатно-аргументната структура”, а „езиковите изрази в изречението, които се асоциират със задължителните участници в ситуацията (нито един, един, два и т. н.), са проекции на аргументите” (Коева 2006).

При описанието на семантичните отношения между предиката и неговите аргументи се опираме предимно на граматиката на ролята и референцията (ГРР), която предлага един семантичен континуум (а не фиксиран универсален инвентар), в двата края на който се намират агенсът и пациенсът, а между тях са разположени останалите роли, с уточнението, че те не са строго дефинирани, а по-скоро са подвижни в различните езици. Този континуум е представен от Р. Ван Валин по следния начин (Ван Валин 1993:41):

В ГРР значенията на семантичните роли не са независими (както например в теорията на Филмор), а по-скоро семантичните им стойности са получени от логическата структура на предиката. В настоящото изследване ще работим със следните дефиниции на семантичните роли (като се опираме предимно на ГРР – Ван Валин 1993, 1997):

- Семантичната роля **агнс** се приписва на този участник в ситуацията, който е преднамерен, съзнателен (волеви) вършител (инициатор) на действието (състоянието, признака), изразено с предиката.
- Семантичната роля **пацинс** се приписва на този участник в ситуацията, който е непреднамерен, непредизвикващ действия и максимално повлиян от действието (състоянието, признака), изразено с предиката.
- Семантичната роля **ефектор** се приписва на този участник в ситуацията, който е (каузален) вършител на действието, но не е и волеви вършител, инициращ или контролиращ действието. Агнсът също е ефектор, но той има допълнително значение за контрол и преднамереност (волеви инициатор на действието):
 - **инструмент** – обикновено неодушевен участник, чрез който агнсът извършва действието;
 - **сила** – подобен на инструмента участник, който обаче не може да бъде манипулиран (контролиран) от агенса.
- Семантичната роля **експириенцер** се приписва на този участник в ситуацията, който е „място” (locus) на вътрешно събитие, но не е преднамерен, волеви и инициращ, той е този, който изпитва, изживява състоянието (перцептивно, когнитивно или емоционално), изразено с предиката. За пример Ван Валин посочва перцептивните глаголи, тъй като много от тях не изразяват волева подбуда: разликата между глаголи като *слушам* и *чувам* се състои в това, че субектът на *слушам* е експириенцер, който същевременно е и агнс, докато субектът на *чувам* е само експириенцер, т.е. разликата е в наличието на признаците [воля] и [контрол] от страна на субекта на глагола *слушам* и отсъствието им при субекта на глагола *чувам*.
- Семантичната роля **локатив** се приписва на този участник в ситуацията, който изразява определени пространствени отношения:
 - **източник** – точката, от която друг участник в ситуацията се придвижва;

- **път** – “трасето”, по което друг участник в ситуацията се придвижва;
- **цел** – дестинацията, към която друг участник в ситуацията се придвижва / в която пристига (обикновено неодушевен участник);
- **реципиент** – участникът, който получава нещо (винаги е одушевен или “квази-одушевен” участник).
- Семантичната роля **тема** се приписва на този участник в ситуацията, който е локализиран в пространството или претърпява промяна на местоположението си (т.е. не е повлиян по същия начин и в същата степен като пациента, т.е. не счупен, ударен и т. н., но е преместен). Към тази семантична роля ще отнасяме и максимално неутралният участник в ситуацията, който не е повлиян от действието (при безличните предикати например това е обектът на менталните глаголи и т. н.).

В ГРР има и още един, по-висок ред семантични роли, които „обобщават” конкретните роли – т. нар. макророли Актор (Actor) и Повлиян (Undergoer). Тук няма да се спираме на тяхното описание. Вместо това ще представим накратко друга теория – тази на Д. Даути. Нейното предимство се състои в това, че тя не противоречи на останалите теории, разглеждащи семантичните роли, а ги обобщава в един “по-опростен” модел, като е съвместима с повечето от тях (вж. Даути 1991: 553). Даути приема съществуването на две универсални семантични роли – **протоагенс** и **протопациенс**. Той дефинира набор от семантични признаци, необходими за селектирането на аргументите на предиката.

Признаците на протоагенса са следните:

- a) волево участие в събитието или състоянието;
- b) усещане (и/или възприятие);
- c) причиняване на събитие или промяна на състоянието на друг участник;
- d) движение (спрямо позицията на друг участник)
- e) (независимо съществуване от събитието, обозначено от предиката).

Признаците на протопациенса са следните:

- a) претърпява промяна на състоянието;
- b) вътрешна тема;
- c) каузално засегнат от друг участник;
- d) статичен спрямо на движението на друг участник;

- е) (не съществува независимо от събитието или не съществува изобщо).

(Даути 1991: 572)

Теорията на Даути за проторолите е използвана в настоящото изследване най-вече при описанието на залоговите отношения при безличните глаголи. В тази глава се позоваваме на нея само в случаите, когато е необходимо да бъде направен по-прецизен анализ на семантичната характеристика на аргументите.

Тъй като в различни свои употреби предикатът може да има различни значения, следователно и различни субкатегоризационни рамки, в някои случаи се налага отделните аргументни структури да бъдат представяни на отделни редове. Поради факта, че в лингвистиката не е установен единен и универсален критерий за разграничаването на комплементите и адюнктите, ще се позовем на дефинициите, които предлага Д. Даути. Според него разликата между комплементите и адюнктите се открива на две равнища – синтактично и семантично, като ги формулира така:

- На синтактично равнище: **Адюнктът е „факултативен елемент”, докато комплементът е „задължителен елемент”.**
- Конституентът Y във фразата [XY] (или в [YX]) е адюнкт тогава и само тогава, когато (i) фразата X сама по себе си (без Y) е също граматически добре оформен конституент (well-formed) и (ii) X (без Y) е от същата синтактична категория като фразата [XY] (X в този случай е опора на фразата [XY]).
- Конституентът Y във фразата [XY] (или в [YX]) е комплемент тогава и само тогава, когато (i) X сама по себе си (без Y) не е граматически добре оформена (not well-formed) или, (ii) ако е граматична, фразата X не е от същата категория като фразата [XY] (и няма точно същото значение, каквото има [XY]).

Уточнението в (ii) е необходимо, за да бъдат включени и т. нар. *елиптични комплементи*, които иначе биха били отнесени към класа на адюнктите.

- На семантично равнище: **Адюнктът „моделира” значението на своята опора, докато комплементът „запълва” значението на своята опора.**
- Ако Y е адюнкт, значението на [XY] е от същия вид (същия логически тип) като значението на X, и Y просто стеснява [XY] до определен подклас от общото значение на X.

- Ако Y е комплемент в [XY], (i) значението на X само по себе си, без Y, е непълно или неясно или (ii) фразата X трябва да бъде разбрана елиптично – слушателят трябва да си представи (да стигне до умозаклучение) някакво зависимо от контекста или анафорично значение на обобщен тип Y, което да „запълни” семантичната позиция, която X изисква.

Освен това, един и същ адюнкт, комбиниран с различни опори, влияе на тяхното значение по „същия” начин семантично. Един и същ комплемент може да има радикално различаващ се ефект при различни опори.

(Даути 2003)

- 1) Безличните предикати, които принадлежат към типа *pro_{ex} V*, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- без аргументи:

V: [∅] (*съмва*)

- с един аргумент със семантична роля тема, изразен синтактично с предложна фраза:

V: [PP_{тема}] (*мирише*)

- с един аргумент със семантична роля тема, изразен синтактично с подчинено изречение:

V: [CP_(тема)] (*изглежда*)

- 2) Безличните предикати, които принадлежат към типа *pro_{ex} V + O_{Acc}*, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с два аргумента – експериенцер и тема, изразени синтактично съответно с винителна клитика и подчинено изречение:

V: [PronAcc_{exp} CP_(тема)] (*мързи /ме/*)

- с три аргумента със следните семантични роли: експериенцер, изразен синтактично с винителна клитика, тема, реализирана синтактично чрез предложна фраза, и ефектор, изразен с предложна фраза или подчинено изречение:

V: [PronAcc_{exp} (PP_{тема}) { (CP_(eff)) } { (PP_{eff}) }] (*дояде /ме/*)

- с два аргумента със следните семантични роли: експериенцер, изразен синтактично с винителна клитика, и локатив, изразен с

адвербиална или предложна фраза, или ефектор, изразен с подчинено изречение или предложна фраза:

$$V: \left[\begin{array}{l} \text{PronAcc}_{\text{exp}} \left\{ \begin{array}{l} \text{AdvP}_{\text{loc}} \\ \text{PP}_{\text{loc}} \end{array} \right\} \\ (?\text{PronAcc}_{\text{exp}}) \left\{ \begin{array}{l} \text{CP}_{\text{eff}} \\ \text{PP}_{\text{eff}} \end{array} \right\} \end{array} \right] \text{ (боли)}$$

- с два аргумента със следните семантични роли: тема, изразена с именна фраза или подчинено изречение, и локатив, изразен с предложна или адвербиална фраза (възможно е да е кодиран и само един аргумент със семантична роля тема):

$$V: \left[\begin{array}{l} \left\{ \begin{array}{l} \text{NP}_{\text{tema}} \\ \text{CP}_{\text{tema}} \end{array} \right\} \\ \left\{ \begin{array}{l} \text{NP}_{\text{tema}} \\ \text{CP}_{\text{tema}} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{PP}_{\text{loc}} \\ \text{AdvP}_{\text{loc}} \end{array} \right\} \end{array} \right] \text{ (има)}$$

- 3) Безличните предикати, които принадлежат към типа $pro_{\text{ex}} V + O_{\text{Dat}}$, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с един аргумент със семантична роля експериенцер, изразен чрез дателна клитика, или с два аргумента – експериенцер и ефектор, изразен чрез предложна фраза или подчинено изречение:

$$V: \left[\begin{array}{l} \text{PronDat}_{\text{exp}} \\ \text{PronDat}_{\text{exp}} \left\{ \begin{array}{l} \text{PP}_{\text{eff}} \\ \text{CP}_{\text{eff}} \end{array} \right\} \end{array} \right] \text{ (прилошава /ми/)}$$

- с два аргумента – експериенцер, изразен чрез дателна клитика, и ефектор, изразен чрез предложна фраза или подчинено изречение:

$$V: [\text{PronDat}_{\text{exp}} \text{PP}_{\text{eff}}] \text{ (омръзне /ми/)}$$

- 4) Безличните предикати, които принадлежат към типа $pro_{\text{ex}} V_{\text{refl}} \text{ce}$, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- без аргументи:

$$V: [\emptyset] \text{ (стъмнява се)}$$

- с един аргумент със семантична роля тема, реализиран синтактично като предложна фраза, или локатив, реализиран

синтактично като предложна или адвербиална фраза (възможно е също тези предикати да нямат аргументи):

$$V: \left[\begin{array}{l} PP_{\text{tema}} \\ \left\{ \begin{array}{l} PP_{\text{loc}} \\ AdvP_{\text{loc}} \end{array} \right\} \\ \emptyset \end{array} \right] \text{ (говори се)}$$

5) Безличните предикати, които принадлежат към типа $pro_{ex} V_{refl} ce + O_{Dat}$, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с един аргумент със семантична роля експериенцер, изразен с дателна клитика:

$$V: [PronDat_{\text{exp}}] \text{ (спи /му/ се)}$$

- с два аргумента със следните семантични роли: експериенцер, изразен с дателна клитика, и локатив, изразен с предложна фраза:

$$V: [PronDat_{\text{exp}} PP_{\text{loc}}] \text{ (ходи се)}$$

- с два аргумента със следните семантични роли: експериенцер, изразен с дателна клитика, и тема, изразена с предложна фраза:

$$V: \left[\begin{array}{l} PronDat_{\text{exp}} \\ PronDat_{\text{exp}} PP_{\text{tema}} \end{array} \right] \text{ (пише се)}$$

- с един аргумент със семантична роля експериенцер, изразен с дателна клитика, или с два аргумента – експериенцер и ефектор, изразен с предложна фраза или подчинено изречение:

$$V: \left[\begin{array}{l} PronDat_{\text{exp}} \\ PronDat_{\text{exp}} \left\{ \begin{array}{l} PP_{\text{eff}} \\ CP_{\text{eff}} \end{array} \right\} \end{array} \right] \text{ (гади /му/ се)}$$

б) Безличните предикати, които принадлежат към типа $pro_{ex} V(p_{sn})$, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с един аргумент със семантична роля локатив, изразен синтактично чрез предложна или адвербиална фраза:

$$V: \left[\left\{ \begin{array}{l} PP_{\text{loc}} \\ AdvP_{\text{loc}} \end{array} \right\} \right] \text{ (ходено е)}$$

- с един аргумент – тема, реализирана синтактично чрез предложна фраза, или с два аргумента – тема (PP) и реципиент, изразен с кратко дателно местоимение:

$$V: \left[\begin{array}{l} PP_{\text{тема}} \\ PronDat_{\text{rec}} PP_{\text{тема}} \end{array} \right] (\text{говорено } e)$$

- 7) Безличните предикати, които принадлежат към типа *pro_{ex} N e*, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с един аргумент със семантична роля тема, реализиран синтактично чрез предложна фраза или подчинено изречение:

$$N \text{ AUX}_{3s}: \left[\left\{ \begin{array}{l} PP_{\text{тема}} \\ CP_{(\text{тема})} \end{array} \right\} \right] (\text{време } e)$$

- 8) Безличните предикати, които принадлежат към типа *pro_{ex} N e + O_{Acc}*, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с три аргумента със следните семантични роли: експериенцер, изразен чрез винителна клитика, тема, изразена чрез предложна фраза, и ефектор, изразен чрез предложна фраза или подчинено изречение:

$$N \text{ AUX}_{3s}: \left[\begin{array}{l} PronAcc_{\text{exp}} PP_{\text{тема}} \left\{ \begin{array}{l} PP_{\text{eff}} \\ CP_{(\text{eff})} \end{array} \right\} \end{array} \right] (\text{страх /ме/ } e)$$

- 9) Безличните предикати, които принадлежат към типа *pro_{ex} N e + O_{Dat}*, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с три аргумента със следните семантични роли: експериенцер, изразен чрез дателна клитика, тема, изразена чрез предложна фраза, и ефектор, изразен чрез подчинено изречение:

$$N \text{ AUX}_{3s}: \left[\begin{array}{l} PronDat_{\text{exp}} (PP_{\text{тема}}) (CP_{(\text{eff})}) \end{array} \right] (\text{жал /ми/ } e)$$

- 10) Безличните адverbиални предикати могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- с един аргумент със семантична роля локатив, изразен с адverbиална или предложна фраза, или експериенцер, изразен с кратката дателна форма на личното местоимение:

$$\text{Adv AUX}_{3s}: \left[\begin{array}{c} \left\{ \begin{array}{c} \text{AdvP}_{\text{loc}} \\ \text{PP}_{\text{loc}} \end{array} \right\} \\ \text{PronDat}_{\text{exp}} \end{array} \right] \text{ (лошо е)}$$

- без аргументи или с един аргумент със семантична роля локатив, изразен с адвербиална или предложна фраза, или експериенцер, изразен с кратката дателна форма на личното местоимение:

$$\text{Adv AUX}_{3s}: \left[\begin{array}{c} \emptyset \\ \left\{ \begin{array}{c} \text{AdvP}_{\text{loc}} \\ \text{PP}_{\text{loc}} \end{array} \right\} \\ \text{PronDat}_{\text{exp}} \end{array} \right] \text{ (студено е)}$$

- 11) Безличните предикати, които са съставени от спомагателен глагол и предложна фраза, могат да имат следните видове предикатно-аргументна структура:

- без аргументи:

$$\text{PP AUX}_{3s}: [\emptyset] \text{ (за излизане е)}$$

- с един аргумент със семантична роля експериенцер, изразен с дателна клитика:

$$\text{PP AUX}_{3s}: [\text{PronDat}_{\text{exp}}] \text{ (не /ми/ е до теб)}$$

2.2. Употреба на дателни и винителни клитики в безлични конструкции

Целите, които си поставяме в настоящата глава, са следните: да се разгледат типовете безлични предикати от гледна точка на тяхната съчетаемост с кратките дателни и с кратките винителни форми на личните местоимения; да се установи кои структури допускат и кои – не местоименните клитики; кога те са задължителни; дали тези форми са изходни, или са получени в следствие на трансформации; дали са постоянно безлични, или участват и в двусъставни лични изречения.

Съчетаемостта на безличните конструкции с местоименни клитики може да се представи в следната таблица:

	дателна клитика		винителна клитика		без клитики
	задължителна	факултативна	задължителна	факултативна	
pro _{ex} V	+ (домъчпява ми)	+ (духа /ми/)	+ (доядява ме)	+ (боли /ме/)	+ (съмва)
pro _{ex} V _{refl} ce	+ (гади ми се)	+ (пуши /ми/ се)	-	-	+ (съмва се)
pro _{ex} V(P _{sn})	-	+ (наредено /ми/ е)	-	-	+ (ходено е)
pro _{ex} Adv e	+ (съвестно ми е)	+ (хладно /ми/ е)	-	-	+ (очевидно е)
pro _{ex} N e	+ (жал ми е)	+ (време /ми/ е)	+ (срам ме е)	+ (грях /ме/ е)	+ (срамота е)
pro _{ex} PP e	+ (не ми е до теб)	+ (за първи път /ми/ е)	-	-	+ (не е за излизане)

Задължителна дателна клитика не могат да имат единствено конструкциите със страдателно причастие и спомагателен глагол, а незадължителна допускат всички типове. Винителните обектни разширения са съвместими само с нерефлексивни глаголни и с именни сказуеми.

2.3. Безличните предикати „има” и „няма” в съвременния български език

В тази глава са разгледани някои синтактични и семантични особености на безличните изречения с глаголите *има* и *няма*, като е обърнато внимание и на някои други конструкции, изразяващи подобни семантични отношения.

В съвременния български език съществува безличен глагол *има* (и отрицателната му форма – *няма*), който се различава от съответния личен глагол по своята аргументна структура и по това, че не изразява посесивно отношение (срв. *В стаята има (няма) маса – аз имам маса*). Субкатегоризационната рамка на двата глагола е следната:

има: [пациенс тема]

има: [тема локатив]

В този случай *има* по значение се доближава до спомагателния глагол *съм*.

Наблюдението върху езикови корпуси и техният анализ показват следните закономерности в синтактичната и семантичната характеристика на безличните глаголи *има* и *няма*:

- Изреченията с безличния глагол *има*, в зависимост от това дали са изходни структури, или са получени вследствие на трансформация от други (двусъставни лични) структури, и в зависимост от тяхното разположение върху скалата **принадлежност** (отчуждима или неотчуждима) – **наличие** (семантично предположимо или семантично необусловено) – **екзистенция**, се разделят на шест основни типа (вж. приложената по-долу схема).

1. Изреченията, които се разполагат в позиция 1, са получени от двусъставни лични изречения, изразяващи отношение на неотчуждима принадлежност (*Имам очи на лицето* → *На лицето има очи*). След трансформацията те се придвижват надясно, по посока на структурите, изразяващи отношение на семантично предположимо наличие.

2. Изреченията в позиция 2 също са трансформации, но от изходни структури, означаващи отчуждима принадлежност (*Имам часовник на ръката* → *На ръката има часовник*). При тях преместването е в посока към изразяване на наличие, което може да бъде семантично предположимо или семантично необусловено.

3. Конструкциите от третия тип са изходни форми, т.е. не са трансформации от лични двусъставни конструкции, и изразяват семантично необусловено наличие (*В стаята има деца*).

4. Четвъртата група се състои от изрази, означаващи екзистенция (съществуване) (*Има един Нено; Има едно място; Имало едно време*).

Р. Ницолова посочва, че “изреченията за обща екзистенция в българския език са с безличния глагол *има*, като най-близък техен синоним са изреченията с глагола *съществувам*. (...) В изреченията, означаващи обща екзистенция, битийността на предмета се означава посредством неговата локализация в определена ситуация, където той влиза в локативни, темпорални, комитативни и други отношения (срв. разгледаните в предложената тук класификация конструкции, включени в типове 3 и 5 – б. м., А. А.). Най-близки синоними на тези изречения са изреченията с глагола *намира се*, ако става дума за

конкретен предмет, и *ставам* (*реализирам се*), ако става дума за процес, събитие. (...) За разлика от други славянски езици (напр. полския, чешкия, руския) в българския език посочената двудялба намира и формално потвърждение – в изреченията за обща екзистенция се употребява глаголът *има* (*няма*), а в изреченията за конкретна екзистенция се използват и *съм*, и *има* по определени правила, нелишени в някои случаи от изключения” (Ницолова 1990:237).

5. Конструкциите, поставени в петия тип, подобно на тези от първия и втория заемат междинно положение по оста принадлежност – наличие (*В библиотеката има книги*). При тях обаче е спорен въпросът дали са трансформации или изходни форми. Те се доближават до неопределено личните изречения (които Й. Пенчев поставя на границата между личните и безличните и ги определя като лични изречения без антецедент) – *В библиотеката имат книги*, т.е. тук, въпреки че няма експлицитно изразен притежател, може да се говори за отношение на посесивност.

6. Изреченията, които попадат в шестата група, до голяма степен приличат на тези от предходната, но при тях липсва отношението на посесивност (*В гората има зайци*). Те по-скоро изразяват семантично предположимо наличие.

принадлежност — наличие — екзистенция

неотчуждима

семант. предположимо

- 1) На лицето има очи
 *Очите ги има на лицето
 *Очи са на лицето
 Очите са на лицето

- 6) В гората има зайци
 Зайците ги има (много) в гората
 *Зайци са в гората
 Зайците са в гората

- 5) В библиотеката има книги
 Книгите ги има в библиотеката
 *Книги са в библиотеката
 Книгите са в библиотеката

- 4) Има един Нено
 *Има го Нено
 *Нено е

Всякакви ги има

- 2) На ръката има часовник
 *Часовника го има на ръката
 *Часовник е на ръката
 Часовникът е на ръката

- 3) В стаята има деца
 *Децата ги има в стаята
 *Деца са в стаята
 Децата са в стаята

отчуждима

семант. необусловено

- **Определеността/неопределеността** на именния компонент (прякото допълнение) в безличните изречения с *има* и *няма* е в пряка връзка със синтактико-семантичната им структура.
- Прякото допълнение в изреченията с безличния глагол *има* може да бъде определено (и съответно в позицията на топика), когато предикатът изразява отношение на посесивност и/или отношение на семантично предположимо наличие (т.е. в типове пет и шест в представената схема), като допълнително изискване е обектът да не е лице.
- При негация това ограничение отпада, т.е. в изреченията с безличния глагол *няма* могат да се употребяват свободно именни групи, маркирани с признака [+определеност], в позицията на прякото допълнение.

Когато прякото допълнение е определено (и при негация, и при афирмация) е задължително то да бъде удвоено или да е изразено само с кратката винителна форма на личното местоимение.

- Признакът **лице/нелице** също оказва влияние върху синтактико-семантичната структура на безличните изречения с глаголите *има* и *няма*.
- В аргументната структура на глагола *има*, когато безличната му употреба е следствие от трансформация и той не е загубил изцяло своето основно значение, т.е. изразява не само наличност, но и подсказва за някакъв, макар и неизразен експлицитно, притежател (признакът [+/- посесивност] е маркиран с положителен знак), появата на NP, маркирана с признака [+лице] в позицията на прякото допълнение е недопустима.
- В семантиката на безличния глагол *няма* отсъства идеята за притежател (т.е. признакът [+/- посесивност] винаги е с отрицателен знак) и – съответно – това ограничение отпада.

ГЛАВА 3. ЗАЛОВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НА БЕЗЛИЧНИТЕ ГЛАГОЛНИ СКАЗУЕМИ

3.1. Интерпретация на категорията „залог” в българската лингвистична литература

В първата част на трета глава са представени някои от по-важните концепции по въпроса за залога в българския език и е направен опит да бъде установено мястото на безличните предикати в заловата система. Разгледани са теориите на Н. Костов (Костов

1939), П. Калканджиев (Калканджиев 1938), С. Младенов и С. п. Василев (Младенов и п. Василев 1939), А. Теодоров-Балан (Балан 1976), Л. Андрейчин (Андрейчин 1976), Б. Блажев (Блажев 1959), С. Стоянов (Стоянов 1962), П. Пашов (Пашов 1989), К. Иванова (ГСБКЕ 1998, Иванова 1976), К. Чолакова (Чолакова 1976).

3.2. Залогова характеристика на безличните предикати

При описанието на залоговите отношения се опираме на две основни концепции – на Мелчук (Мелчук 1998) и на Бондарко (Бондарко 1991) и Храковски (Храковски 1991), които не си противоречат, а по-скоро взаимно се допълват и обогатяват. Мелчук представя залога като категория, чиито грамемни маркират определено изменение на базовата диатеза на дадена предикативна лексема без каквото и да било изменение на нейния пропозиционален смисъл. Под диатеза (на дадена лексема L) се разбира отношението между семантичните и синтактичните актанти на лексемата L. Трансформациите на базовата диатеза са три типа: а) преместване на дълбоките синтактични актанти (спрямо семантичните); б) отстраняване на дълбок синтактичен актант; в) отъждествяване на двата семантични актанта, съпроводено с отстраняване на дълбок синтактичен актант. Те се съчетават свободно помежду си, като всяко преобразование може да представлява залогова грамема (например за бинарна базова диатеза логически допустимите комбинации са единадесет). Грамемите, обозначаващи преместване на дълбокия синтактичен актант I, се наричат пасиви; обозначаващите преместване, незасягащо дълбокия синтактичен актант I – пермутативи; обозначаващите отстраняване – супресиви; а обозначаващите отъждествяване – рефлексиви. Нулевото изменение на изходната диатеза е актив (Мелчук 1998:163-185). Прилагането на теорията на Мелчук върху българските безлични глаголни сказуеми води до следните резултати: предикатите, които са постоянно безлични, се причисляват към актива, защото не са получени от други изходни форми; тези, които функционират като безлични при отстраняване на подлога от базовата диатеза, определяме като супресиви; ако подлогът се трансформира в допълнение, конструкциите са пасивни.

Бондарко и Храковски приемат съществуването само на два типа залогови отношения – актив и пасив. По-важното тук обаче е принципът, който е следван при дефинирането и описанието на залога – при обяснението на залоговите отношения се изхожда от

аргументната структура на предиката и теорията за семантичните роли. Трактовката на понятията **субект** и **обект** в тази теория до голяма степен отговаря на дефинициите на проторолите **протоагенс** и **протопаиенс** в терминологичния апарат на теорията на Д. Даути. Субектът е интерпретиран като *семантична* категория, обобщаваща различни репрезентации на този участник в дадена ситуация, който е източник или носител на действието. Обектът се разглежда като *семантична* категория, обобщаваща различни репрезентации на този участник в ситуацията, към когото е насочено действието или който така или иначе е засегнат от него.

Бондарко извежда следните дефиниции на понятията активност и пасивност: **активност** – представяне на действието като изхождащо от субекта, който е в позицията на подлога или някакъв друг носител на предикативен признак; **пасивност** – такова представяне на действието, при което субектът се отстранява от посочената позиция и тя се заема от обекта. Авторът сам посочва, че тази дефиниция не покрива всички възможни случаи, като подчертава, че най-големи трудности предизвикват безличните изречения.

Към числото на пасивните Храковски отнася тези конструкции, в които за разлика от изходните (активни) конструкции партиципантият с хиперроля субект не заема позицията на подлога, като смята, че това единствено свойство е необходимо и достатъчно, за да бъде отнесена дадена конструкция към класа на пасивните.

В настоящото изследване приемаме, че (в зависимост от трансформациите на базовите диатези) съществуват два типа залогови отношения – актив и пасив. Ако синтактичният актант със семантична роля протоагенс от изходната структура се трансформира в позицията на допълнение, залогът е страдателен (пасив). В останалите случаи ще смятаме, че конструкциите са активни, т.е. когато производната диатеза е получена вследствие на отстраняване на актант, но без преместване, няма основание за причисляването ѝ към пасива. Същото важи и за случаите, в които протоагенсът заема позиция, различна от подложната, при положение че това не се дължи на трансформация (т.е. когато е кодиран в обектна позиция в базовата диатеза).

Резултатите от направеният в тази глава преглед на залоговите отношения, които изразяват безличните глаголни сказуеми в съвременния български език, могат да бъдат обобщени в следната таблица:

аргументна структура	тип на глаголите	АКТИВ		ПАСИВ
		същински активи	“демиактиви”	
$\text{pro}_{\text{ex}} V$	постоянно безлични	<i>съмва</i>		
	постоянно третолични	<i>вали</i>		
$\text{pro}_{\text{ex}} V + O_{\text{Acc}}$	постоянно безлични	<i>мързи ме</i>		
	постоянно третолични		<i>боли ме (тук)</i>	
$\text{pro}_{\text{ex}} V + O_{\text{Dat}}$	постоянно безлични	<i>дожлява ми</i>		
	постоянно третолични		<i>върви ми (в живота)</i>	
$\text{pro}_{\text{ex}} V(\text{p}_{\text{sn}}) e$	с пълна парадигма			<i>по тревата е ходено</i>
	с пълна парадигма			<i>говорено ми е</i>
$\text{pro}_{\text{ex}} V_{\text{ref}} \text{ce}$	постоянно безлични	<i>съмва се</i>		
	постоянно третолични	<i>заоблачава се</i>		
	с пълна парадигма			<i>говори се (за нещо)</i>
$\text{pro}_{\text{ex}} V_{\text{ref}} \text{ce} + O_{\text{Dat}}$	постоянно безлични	<i>гади ми се</i>		
	постоянно третолични		<i>дожда ми се</i>	
	с пълна парадигма			<i>сти ми се</i>

Както се вижда, безличните конструкции са разпределени в два типа залогови отношения – актив и пасив, като активните от своя страна са разделени в два подтипа:

- Активни конструкции:
 - a. Същински активи са конструкциите, които не са получени вследствие на трансформации (т.е. те са изходни диатези), или при които трансформациите са свързани само с отстраняване на актант от синтактичната структура.
 - b. Ако в тези конструкции протоагенсът се запазва в обектната позицията на изречението, те се определят като „демиактивни”.
- Пасивни са тези конструкции, чиято диатеза е следствие от преместването на синтактичен актант (и евентуалното му отстраняване).

ГЛАВА 4. БЕЗЛИЧНИТЕ ПРЕДИКАТИ В РАЗГОВОРНАТА РЕЧ

В тази глава са разгледани примери, които (макар и неграматични от гледна точка на книжовната норма) илюстрират някои от особеностите в синтаксиса на българската разговорна реч. Някои от тях само формално приличат на безлични конструкции, но всъщност позицията на подлога има възможност да се запълни, т.е. става дума за нулево субектни изречения от друг тип. От направеното наблюдение върху текстови архиви с разговорна реч могат да бъдат обобщени следните характерни особености на конструкциите с отклонение от книжовната норма в разговорната реч, които до определена степен се доближават до безличните, но споделят и черти на други типове структури: наличие на изрази, в които няма съгласуване между сказуемото и подлога; контаминация на две значения – конкретно и генерализирано; конкуренция между безлични и неопределено лични конструкции; двузначност, породена от елипса на аргумент от субкатегоризационната рамка на предиката.

4.1. Безлични конструкции, в които празната подложна позиция се запълва с формален подлог “то”

При безличните предикати празната подложна позиция в някои случаи може да се запълва формално с т. нар. плеонастичен или експлетивен подлог “то” (който е различен от третоличното местоимение за ср. р.). Основният въпрос е дали “то” е едно и също във всички примери, или става дума за различни варианти. Едно по-

задълбочено наблюдение показва, че могат да се разграничат няколко типа конструкции, в които “то” запълва празната експлетивна позиция: 1) изречения, в които *то* не е реален подлог и при появата му изречението продължава да бъде безлично (напр. *то ста\нало поледица във мифката*), и 2) изречения, в които *то* запълва подложната позиция (в този случай изреченията не са безлични – напр. *ми то е било по одавна*). Й. Пенчев смята, че в първия тип конструкции има две възможности: а) „празната подложна позиция може да се запълни с формалния подлог „то”, особено в конструкции, с които говорещият иска да подчертае правотата си” (*То наистина вали; То наистина ми се спи; То наистина се разказваха вицове*) и б) „формалният подлог „то” обаче трябва да се различава от „то”, което редовно може да се яви в адмиративни конструкции – лични или безлични” (*То валяло; То всички били заминали*), „в този случай има основания да смятаме „то” за частица” (Пенчев 1993:172).

Тук приемаме, че от гледна точка на аргументната структура на предиката и синтактичната реализация на *то* става въпрос за една и съща синтактична позиция и двата случая се различават само семантично. В подкрепа на това твърдение е и фактът, че Пенчев дава за пример изречение, в което подложната позиция е запълнена с експлицитно изразен подлог (*вицове*), но въпреки това е употребено *то* (*То наистина се разказваха вицове*). Същото е положението и в следния пример от разговорната реч:

то както върви така скоро и на него **шме** му **предложът** ако върви всичко мирно/ – тук сказуемото е в 3 л. мн. ч. и конструкцията е неопределено лична.

Подобни примери доказват, че във всички същински безлични изречения елементът *то*, който се намира в позицията pro_{ex} , следва да бъде разглеждан като частица (също както в конструкции с експлицитно изразен подлог). Ако *то* има антецедент, конструкцията не е безлична (във втория тип конструкции смятаме, че *то* не е формален експлетивен подлог, а реален подлог, който има референт).

ГЛАВА 5. XML ОПИСАНИЕ НА БЕЗЛИЧНИТЕ КОНСТРУКЦИИ

В последната глава на дисертационния труд е направен опит да бъде описана структурата на всички типове безлични конструкции със средствата на езика XML. Задачата, която си поставяме, не е

създаване на езиков корпус, а изграждане на компютърен модел, който да представи всички характеристики на безличните предикати, които са разгледани в предходните глави. В това число са включени аргументната структура на предикатите, семантичните роли, които те приписват на своите аргументи и залоговата им характеристика.

За реализирането на този модел е необходимо най-напред да бъдат дефинирани елементите, които ще описваме, и техните атрибути. Тази информация се съхранява във файл с разширение (.dtd), който съдържа набор от правила за структуриране на XML документа, наречени дефиниция на документа тип (Document Type Definition). В дисертацията е представен един съкратен вариант на DTD, който включва описание на типа на сказуемите, реализацията на аргументите и техните семантични роли, както и залоговата характеристика на глаголните сказуеми. Представени са и моделите за описание на основните типове безлични конструкции, като са отразени и някои словоредни особености, свързани с клитичния характер на кратките форми на дателните и винителните лични местоимения. Един възможен модел за представяне на конструкция от типа $pro_{ex} V + O_{Dat}$ например се представя по следния начин:

```
<?xml version="1.0" encoding="UTF-8"?>
<!DOCTYPE Text SYSTEM "C:\Documents and
Settings\user\My Documents\Impersonal.dtd">
<Text>
  <S>
    <proex/>
    <VP>
      <Predicate>
        <Vpredicate proexType="proex_V"
Voice="active">
          <V>прилошава</V>
          <PronDat
SemRole="experiencer">ми</PronDat>
        </Vpredicate>
      </Predicate>
    </VP>
  </S>
</Text>
```

ПРИЛОЖЕНИЕ. КОМПЮТЪРЕН РЕЧНИК НА БЕЗЛИЧНИТЕ ГЛАГОЛИ

В приложението е представен граматичен речник, включващ 265 основни форми (леми) на постоянно безлични глаголи (в това число влизат и постоянно третолични глаголи, които могат да функционират като безлични) заедно с всичките им словоформи. Речникът не претендира за абсолютна точност и изчерпателност, но покрива огромната част от постоянно безличните глаголи в съвременния български език. Той би могъл да има изключително ценно приложение при компютърната обработка на езика във всички аспекти, тъй като тези глаголи (и изреченията, в които участват) традиционно са свързани с едни от най-сериозните проблеми в компютърната лингвистика. Използваният формат е изключително гъвкав и дава възможност за лесно конвертиране на речника в други формати.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въз основа на направените в дисертацията наблюдения върху електронни езикови корпуси и техният анализ, могат да бъдат изведени следните резултати:

- Под безлично изречение се разбира нулево субектно изречение, чието сказуемо е в 3 л. ед. ч. и чието подложна позиция винаги остава празна.
- Безличните предикати се разделят на следните типове: глаголни, именни, адвербиални и с предложна група, като те от своя страна допълнително се класифицират в зависимост от своята рефлексивност/нерефлексивност (само за глаголните) и съчетаемост с обектни разширения.
- Една част от безличните предикати са постоянно безлични, а други могат да участват и в двусъставни изречения.
- Субкатегоризационната рамка на безличните предикати се определя преди всичко от това, дали конструкцията е изходна форма (постоянно безлични предикати) или е получена вследствие на трансформация от друга двусъставна конструкция, както и от типа на сказуемото. В тяхната предикатно-аргументната структура се наблюдават следните закономерности: броят на аргументите варира от нула до три,

като възможните семантични роли, които им приписва предикатът, са:

- 1) експериментатор, реализиран синтактично чрез винително или дателно допълнение;
- 2) локатив, реализиран синтактично чрез PP или AdvP;
- 3) реципиент, реализиран синтактично чрез PronDat;
- 4) тема, реализирана синтактично чрез NP, PP или CP;
- 5) ефектор, реализиран синтактично чрез PP, CP.

Наличието на други семантични отношения в предикатно-аргументната структура води до промяна и в синтактичната структура (напр. поява на подложно NP или подчинено подложно изречение със семантична роля ефектор или тема).

- От гледна точка на своята залогова характеристика безличните предикати се разделят на два основни типа – активни и пасивни. Ако синтактичният актант със семантична роля протоагенс от изходната структура се трансформира в позицията на допълнение, залогът е страдателен (пасив). В останалите случаи приемаме, че конструкциите са активни, т.е. когато производната диатеза е получена вследствие на отстраняване на актант, но без преместване, няма основание за причисляването ѝ към пасива (това са т. нар. „демиактивни” конструкции, при които единствената трансформация е отстраняването на актанта от подложната позиция.); същото важи и за случаите, в които протоагенсът заема позиция, различна от подложната, при положение че това не се дължи на трансформация (т.е. когато е кодиран в обектна позиция в базовата диатеза).
- Интересни проблеми поставят разглежданите структури в разговорната реч. Поради нейния спонтанен характер се наблюдават множество конструкции с отклонения от книжовната норма, които до някаква степен се доближават до безличните, но споделят и черти на други типове структури:
 - наличие на изрази, в които няма съгласуване между сказуемото и подлога;
 - контаминация на две значения – конкретно и генерализирано;
 - конкуренция между безлични и неопределено лични конструкции;

- двузначност, породена от елипса на аргумент от субкатегоризационната рамка на предиката.

При безличните предикати празната подложна позиция в някои случаи може да се запълва формално с т. нар. плеонастичен или експлетивен подлог “то”. Тук вариантите са два: 1) изречения, в които *то* не е реален подлог и при появата му изречението продължава да бъде безлично (*то* *валяло*; *то* *ми е студено*), и 2) изречения, в които *то* запълва подложната позиция (в този случай изреченията не са безлични) (*то* *ми тежи* = *това* *ми тежи*). Приемаме, че във всички същински безлични изречения елементът *то*, който се намира в позицията pro_{ex} , следва да бъде разглеждан като частица (също както в конструкции с експлицитно изразен подлог). Ако *то* има antecedent, конструкцията не е безлична.

Ексерциран материал

Емпиричният материал е ексерциран от езикови корпуси и архиви:

- Корпус от разговорен български език, събран от Красимира Алексова – <http://www.hf.uio.no/east/bulg/mat/Aleksova/> (по-нататък в текста ще бъде отбелязван с “корпус – КА”);
- Корпус от разговорен български език, събран от Цветанка Николова – <http://www.hf.uio.no/east/bulg/mat/Nikolova/> (по-нататък в текста ще бъде отбелязван с “корпус – ЦН”);
- Корпус на съвременния български език, създаден в рамките на проекта BulTreeBank с ръководител К. Симов (БАН), съдържащ материали от българската литература, съвременния български печат (в. “Капитал”, в. “Стандарт”, сп. “Егоист”, сп. “Европа”) и стенограми от заседанията на Народното събрание – <http://bultreebank.org/> (по-нататък в текста ще бъде отбелязван с “корпус – ВТВ”);
- Корпус от българска разговорна реч, събран по проекта „Младежката комуникация” – <http://bgspeech.net> (по-нататък в текста ще бъде отбелязван с “корпус – BGS”).

Справка за научните приноси на дисертацията

- Дисертационният труд е първото цялостно изследване на безличните предикати в съвременния български език.
- Безличните предикати са класифицирани според вида на сказуемото и съчетаемостта им с обектни разширения, както и в зависимост от това, дали са постоянно безлични или са получени от други изходни двусъставни структури в следствие на трансформации.
- Определена е аргументната структура на типовете безлични предикати, семантичните роли, които те приписват на своите аргументи, и тяхната синтактична реализация.
- Изследването е принос в определянето на залоговата характеристика на безличните глаголни сказуеми.
- За първи път се разглеждат на системно равнище конструкции, които от гледна точка на книжовната норма са неграматични, но са често срещано явление в спонтанната разговорна реч.
- Създаден е първият комплексен модел за компютърно описание на безличните конструкции, който отразява спецификата на безличните изречения на всички равнища, представени в дисертационния труд.
- Изготвен е електронен речник на постоянно безличните глаголи в съвременния български език.

Публикации по темата на дисертацията

1. *Залогова характеристика на безличните предикати в СБЕ*. В: Как с думи се правят светове. София, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2005, с. 585-593.
2. *Безличните предикати с местоименна клитика в съвременния български език*. В: Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски”, т. 41, кн. 1, 2003, Филологии (под печат).
3. *Безличните предикати „има” и „няма” в СБЕ*. Конференция на факултета по славянски филологии, СУ “Св. Климент Охридски”. София, 2004 (под печат).
4. *Особености на безличните предикати в разговорната реч на СБЕ*. Седма международна научна сесия по проблемите на разговорната реч. В. Търново, 2004 (под печат).
5. *Аргументна структура на безличните предикати в СБЕ и семантични роли на техните аргументи*. В: Юбилеен славистичен сборник. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски”, 2005, с. 325-332.

Библиография към автореферата

1. Андрейчин 1956: Андрейчин, Л. Залогът в българската глаголна система. В: Български език 1956/2:106-120.
2. Андрейчин 1976: Андрейчин, Л. Залогът в българската глаголна система. В: Помагало по българска морфология. Глагол. П. Пашов, Р. Ницолова (съст.). София, Наука и изкуство, 1976, 60-76.
3. Балан 1940: Балан, А. Т. Нова българска граматика. София, Т. Ф. Чипев, 1940.
4. Балан 1976: Балан, А. Т. Категория „залог”. В: Помагало по българска морфология. Глагол. П. Пашов, Р. Ницолова (съст.). София, Наука и изкуство, 1976, 57-59.
5. Блажев 1959: Блажев, Б. По въпроса за залога в българската глаголна система. В: Български език и литература, 1959/5:9-21
6. Бондарко 1991: Бондарко, А. В. К определению понятия „залоговость”. В: Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость, Санкт-Петербург, Наука, 1991, 125-141.
7. Бъркалова 1997: Бъркалова, П. Българският синтаксис - познат и непознат. Увод в курса по синтаксис на СБЕ. Пловдив, Университетско издателство „Паисий Хилендарски”, 1997.
8. Ван Валин 1993: Van Valin, R. D. Jr. A Synopsis of Role and Reference Grammar. In: Advances in Role and Reference Grammar. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 1993, 1-164.
9. Ван Валин 1997: Van Valin, R. D. Jr., La Polla R. J., Syntax: structure, meaning and function. Cambridge University Press: Cambridge (Cambridge Textbooks in Linguistics), 1997.
10. Влахова 2001а: Влахова, Р. За някои структурно-семантични особености на префигираните глаголи в българския език. В: Традиции и съвременност в българския език. В. Попова, Б. Вълчев (съст.). София Университетско издателство “Св. Климент Охридски”, 2001, 226-229.
11. Влахова 2001б: Влахова, Р. Семантични и синтактични особености на глаголите от структурен тип префикс+се. В: Помагало по синтаксис 2001, 68-75.
12. Влахова 2004: Влахова, Р. Структурна и семантична характеристика на някои префигираните глаголи в съвременния български език. В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски”, т.

- 98, София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, 2004, 5-28.
13. Влахова 2006: Влахова, Р. Дативни глаголи и дативен (непряк) обект (под печат).
 14. Гримшоу 1992: Grimshaw, J. Argument structure. MIT Press: Cambridge, Mass., 1992 (Linguistic inquiry monographs 18).
 15. ГСБКЕ 1998: Граматика на СБКЕ. т. 3, Синтаксис, част 1. София, Абагар, 1998.
 16. Даути 1991: Dowty, D. R. Thematic proto-roles and argument selection. In: Language, Vol. 67, 1991, 254-619.
 17. Даути 2003: Dowty, D. R. The Dual Analysis of Adjuncts and Complements in Categorical Grammar. In: *Modifying Adjuncts*, ed. Lang, Maienborn, and Fabricius-Hansen, de Gruyter, 2003 (цит. от сайта на автора – <http://www.ling.ohio-state.edu/~dowty/>).
 18. Джонова 2003: Джонова, М. Изречения със семантичната роля експериенцер в съвременния български език (автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор”), София, 2003.
 19. Динева 1999: Динева, А. Валентности и семантични роли при изразяването на емоции. В: БЕ 1999/2000, кн. 2, 1-25.
 20. Иванова 1976: Иванова, К. Опит за моделиране на залоговите отношения. В: Помагало по българска морфология. Глагол. П. Пашов, Р. Ницолова (съст.). София, Наука и изкуство, 1976, 104-109.
 21. Калканджиев 1938: Калканджиев, П. С. Българска граматика. Пловдив, Хр. Г. Данов, 1938.
 22. Коева 1996: Коева, С. Класификация на българските глаголи - Български език, 1996, кн. 6, 22-28.
 23. Коева 2004: Коева, С. Типология на субектните изречения в рамките на видовете подчинени изречения. В: сп. Българска реч, кн.1, 2004.
 24. Коева 2005: Коева, С. Синтактично и семантично описание на рефлексивните, реципрочните и оптативните диатези в български. В: Българско езикознание, т. 4, София, Издателство на БАН, 2005.
 25. Коева 2006: Коева, С. Предикатно-аргументна структура – семантични отношения и синтактична реализация. 2006 (под печат).
 26. Костов 1939: Костов, Н. Българска граматика. София, 1939.
 27. Маслов 1982: Маслов, Ю. С. Граматика на българския език (Граматика болгарского языка Москва 1981). София, Наука и

- изкуство, 1982.
28. Мелчук 1998: Мельчук, И.А. Курс общей морфологии. т.2, Москва - Вена, 1998.
 29. Младенов 1939: Младенов, Ст., п.Василев, Ст. Граматика на българския език. София, 1939.
 30. Момчилов 1868: Момчилов, И. Н. Граматика за новобългарския език (фототип. изд. на кн. от 1868 г.). София, Наука и изкуство, 1988.
 31. Ницолова 1984: Ницолова, Р. Прагматичен аспект на изречението в българския книжовен език. София, Народна просвета, 1984.
 32. Ницолова 1990: Ницолова, Р. Екзистенциалните изречения с глаголите *esse* и *habere* в българския език в съпоставка с другите славянски езици. В: Съпоставително езиковедие, кн. 4-5, 1990, 236-242.
 33. Ницолова 1992: Ницолова, Р. Към прагматиката на изказванията с глагол за слухово възприятие (подбудителни и желателни изказвания). В: СЕ 1992/3, 134-142.
 34. Ницолова 1993: Ницолова, Р. Мястото на семантичните роли в съпоставителното проучване на славянските езици. В: сб. Славянска филология, т. 21. Доклади и статии за XI международен конгрес на славистите. София, БАН, 1993, 177-184.
 35. Ницолова 1996: Ницолова, Р. За факторите, влияещи при формалното означаване на семантичните роли в българските конструкции с отглаголни съществителни. В: *Jazyk a jeho užívání. Sborník k životnímu jubileu profesora Oldřicha Ulíčného*, FFUK, Praha 1996, 25-35.
 36. Пашов 1989: Пашов, Петър Практическа българска граматика. София, Народна просвета, 1989.
 37. Пенчев 1993: Пенчев, Й. Български синтаксис. Управление и свързване. Пловдив, Университетско издателство "Паисий Хилендарски", 1993.
 38. Пенчев 1998: Пенчев, Й. Синтаксис на съвременния български книжовен език, Пловдив, 1998.
 39. Песеци 1987: Pesetsky, D. Binding Problems with Experiencer Verbs. In: *Linguistic Inquiry*, Volume 18, Number 1, Winter 1987, 126-140.
 40. Помагало по българска морфология 1976: Помагало по българска морфология. Глагол. П. Пашов, Р. Ницолова (съст.). София, Наука и изкуство, 1976.

41. Попов 1974: Попов, К. Съвременен български език. Синтаксис. София, Наука и изкуство, 1974.
42. Рожновская 1959: Рожновская, М. Г. Безличные предложения в современном болгарском литературном языке. Във: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва, Академии наук СССР, 1959, 379-432.
43. Стоянов 1962: Стоянов, Ст. Залог на българския глагол. В: Език и литература, 1962/4:37-50.
44. Тишева 2000: Тишева, Й. Модели за интерпретация на сложното изречение в българския език. София, ИК "СЕМА РИШ", 2000.
45. Уилямс 1981: Williams E. Argument structure and Morphology. В: The Linguistic Review 1, 1981, 81-114.
46. Филмор 1968: Fillmore, C. J. The case for case. In: E. Bach, R. T. Harms (eds.), Universals in Linguistic Theory, New York, 1968, 1-88.
47. Филмор 1977: Fillmore, C. J. The Case for Case Reopened. In: P. Cole and J. Sadock, (eds.) Syntax and Semantics 8: Grammatical Relations. New York, Academic Press, 1977, 59-81.
48. Храковски 1991: Храковский, В. С. Пассивные конструкции. В: Теория функциональной грамматики. Персоналност. Залоговост, Санкт-Петербург, Наука, 1991, 141-181.
49. Цанков 1995: Цанков, К. Глаголи и глаголни форми с възвратен елемент в съвременния български книжовен език. София, Университетско издателство "Св. Климент Охридски", 1995.
50. Чешко 1957: Чешко, Е. В. Дателный падеж в современном болгарском языке и синонимические предложные конструкции. В: Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов. София, 1957, 47-56.
51. Чолакова 1976: Чолакова, Кр. Към въпроса за залога в българския език. В: Помагало по българска морфология. Глагол. П. Пашов, Р. Ницолова (съст.). София, Наука и изкуство, 1976, 94-103.
52. Чомски 1981: Chomsky, N. Lectures on Government and Binding. Foris, Dordrecht, 1981.
53. Чомски 1995: Chomsky, N. The Minimalist Program. Cambridge, MA: The MIT Press, 1995.